

بررسی شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی و تأثیر آن بر کیفیت مساکن محلات حاشیه‌نشین (مطالعه موردی: محله حاشیه نشین شیخ آباد شهر قم)

مهدی قرخلو - دانشیار دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران
علی مهدی* - دانش آموخته کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران، تهران، ایران
معصومه مهدیان - دانش آموخته کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه گلستان، گلستان، ایران

پذیرش نهایی: ۹۱/۳/۲۵

دریافت مقاله: ۸۹/۱۰/۲۸

چکیده

مقوله مسکن از مهم‌ترین بخش‌های توسعه در یک جامعه است که با ابعاد وسیع اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و کالبدی خود اثرات گسترده‌ای در ارائه سلامت و سیمای جامعه دارد. در این میان آنچه که بر کیفیت و کمیت مسکن تأثیر مستقیمی دارد، ویژگی‌های اقتصادی - اجتماعی می‌باشد که بازتاب حقیقی کیفیت و رفاه زندگی افراد خواهد بود. اما امروزه با رشد جمعیت و گسترش شهرنشینی، مشکلات عدیده‌ای از جمله ظهور محلات حاشیه‌نشین که عمده‌ترین نماد جهانی در شناخت آن سیمای و مساکن نامطلوب است، دامن‌گیر بسیاری از شهرها به ویژه در کشورهای در حال توسعه شده است. نارسایی‌های عمده‌ای که امروزه این محلات در زمینه‌های مختلف اجتماعی، کالبدی، بهداشتی و به ویژه اقتصادی، با آن مواجه‌اند، موجب شده تا مسکن ساکنین این محلات که مأمّن، پناهگاه، حریم خصوصی و مکانی برای آرامش انسان تلقی می‌شود، در شرایط مناسبی نباشد. از این رو نگارندگان مقاله حاضر با علم به اهمیت مقوله حاشیه‌نشین، کیفیت مسکن، سلامت زیست و... و با مطالعه مبانی نظری مرتبط با موضوع پژوهش و مطالعات میدانی جامع، به بررسی ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی و تأثیر آن بر کیفیت مسکن محله شیخ‌آباد شهر قم به عنوان یکی از شهرهای میلیونی و مهاجرپذیر ایران که با مشکل حاشیه نشینی مواجه‌اند، پرداخته‌اند. روش تحقیق در پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات نیز بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (توزیع ۳۸۰ پرسش‌نامه در میان ساکنین با استفاده از روش کوکران) بوده است. هم چنین جهت تحلیل داده‌های اخذ شده از مطالعات میدانی، از نرم افزار spss و جهت بررسی و اثبات وجود رابطه و همبستگی بین متغیرها از آزمون (Chi-Square) و من - ویتنی (Man- Wietny) استفاده شده است. نتیجه مقاله حاضر نشان می‌دهد که مساکن موجود در محله از کیفیت بسیار نامناسبی، به جهت ساختارهای ضعیف اجتماعی - فرهنگی، به ویژه اقتصادی ساکنین، برخوردار است که در نهایت منجر به نزول سطح زندگی، رفاه و امنیت ساکنین، در محله شیخ‌آباد شده است.

واژگان کلیدی: حاشیه نشینی، مسکن، شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی، سلامت زیست، محله شیخ‌آباد شهر قم.

۱. مقدمه

امروزه مسکن^۱ و به تبع آن سلامت زیست^۲ افراد متأثر از مجموعه عواملی است که در نهایت به پایداری یا عدم پایداری در عرصه‌های اجتماعی منجر شده و کیفیت زندگی^۳ جوامع مختلف را تعیین می‌نماید. در این میان آنچه که بیشترین تأثیر را بر مسکن و ارتباط معنادار آن با سلامت زیست افراد برجای می‌گذارد، شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی^۴، چون: درآمد، تحصیلات، تعداد فرزندان، شغل و... است که کلیه جوانب زندگی افراد را تحت تأثیر می‌گذارد.

مفوله مسکن که خود از فاکتورهای بسیار مهم در زمینه سلامت زیست افراد است، نخستین واحد جامعه و مهم‌ترین بخش سکونت انسانهاست (Rangwala, 1998:62) که چیزی بیش از یک سرپناه صرفاً فیزیکی است و باید کلیه خدمات و تسهیلات عمومی لازم برای بهزیستی و سلامت انسان را شامل شود (پورمحمدی، ۱۳۷۹: ۳۰). ولی آنچه که امروزه به ویژه در بسیاری از کشورهای جهان مشاهده می‌شود، حکایتی غیر از این، در غالب سکونتگاه‌های غیررسمی (حاشیه نشینی)^۵ دارد. این نوع سکونتگاه‌ها با ویژگی‌هایی چون انبوهی از جمعیت بویژه مسکن غیراستاندارد (6th Annual Demographia International Housing Affordability Survey,) که عمده‌ترین نماد جهانی در شناخت آن، سیما و مسکن نامطلوب است (دهقان و حق پناه، ۱۳۸۸: ۴۲)، نمایانگر شده‌اند. سکونتگاه‌هایی که امروزه تحت تأثیر هجمه سنگین فشار اقتصادی و به تبع آن عقب ماندگی‌های اقتصادی - اجتماعی، سراسر ابعاد زندگی خود، به ویژه مسکن مناسب که از مهم‌ترین شاخصه‌های دسترسی به سلامت زیست به‌شمار می‌رود را تحت تأثیر می‌بینند (Anklesaria:2002) و (Giok ling ooi and Kai hung phua, 2008:6)، و باعث بروز مشکلات جدی در روند ایجاد یک زندگی سالم و باکرامت شده است. نارسایی‌های مذکور در زمینه‌های مختلف اجتماعی، کالبدی، بهداشتی و به ویژه اقتصادی و... موجب شده تا مسکن به عنوان مکانی که همواره مأمّن، پناهگاه، حریم خصوصی و مکانی برای آرامش انسان تلقی می‌شود، در بدترین حالت و کیفیت خود باشد. این محلات که ضعف شدید اقتصادی را با تمام وجود لمس می‌کنند، "بارزترین شکل توسعه در هم و بی‌قواره شهرها می‌باشند" (فرید، ۱۳۶۸: ۱۶۲) که کم و بیش در تمام نقاط دنیا به خصوص کشورهای در حال توسعه به علت عدم وجود ارتباط منطقی، بین صنعتی شدن و رشد شهرنشینی^۶ دیده می‌شود. در کشورهای صنعتی^۷ به دلیل رشد موزون اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، از تجمیع نیروهای انسانی به بهترین شکل و در جهت توسعه همه جانبه استفاده شده (قیسوندی، ۱۳۸۴: ۳۳) در حالی که در کشورهای در حال توسعه بر اساس بسط نامکفی اقتصاد شهری و ماهیت پویای صنعتی شدن (یعنی جایگزینی واردات) و نوع این صنعت (بیشتر سرمایه‌بر است تا کارگربر) باعث بروز شهرنشینی وابسته و حاشیه‌نشینی روز افزون شده است (حسامیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰۰). در این رابطه تحقیقات صورت گرفته بیانگر وجود بیش از ۹۲۴ میلیون حاشیه‌نشین در سطح جهان است

1. Housing
2. Health Life
3. Quality of Life
4. Social-Economic Indicators
5. Slum
6. Developing Countries
7. Urbanism
8. Developed Countries

(Taleshi, 2009, 1235) و (Arimah, 2010:1) که در صورت عدم توجه کافی به این مناطق در ۳۰ سال آینده، جمعیت فوق به بیش از دو میلیارد نفر افزایش خواهد یافت (2008:73 Nijman, امروزه قسمت اعظم جمعیت فوق، از دسترسی به بسیاری از خدمات پایه محروم می‌باشند (Katukiza and et all, 2010:52). که دلیل اصلی آن را باید افزایش جمعیت و کاهش خدمات عرضه شده بدانها دانست. در واقع رشد بی‌سابقه جمعیت در بسیاری از این کشورها منجمله ایران، از ظرفیت و امکانات واقعی شهرنشینی فراتر بوده که تجلی‌بخش آن وجود شهرک‌های زاغ‌های (زیاری و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۰)، فقر، بزه کاری، اعتیاد، سطح نازل کیفیت زندگی و ... می‌باشد. چنانچه نتیجه بسیاری از تحقیقات در این زمینه نیز، حاکی از بالا بودن فرهنگ فقر، میزان بزهکاری^۱ و جرم در این مناطق است (کفاشی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۵۸). مسئله‌ای که بالقوه می‌تواند حاکمیت یک نظام را از ناحیه همین فقیران شهری^۲ که نمود عینی آن حاشیه‌نشینان می‌باشند، تهدید کند. در این رابطه حمایت اقتصادی- اجتماعی و بهبود شاخص‌های کیفیت زندگی از شهروندان و تأمین نیازمندی‌های اساسی چون مسکن برای همه، در هر کشوری جهت اطمینان از ثبات اقتصادی، اجتماعی و ارتقای توسعه ملی بسیار سخت و دشوار به نظر می‌رسد (Shuid, 2001:1). این وضعیت بویژه در کشورهای جهان سوم نمود بیشتری دارد و ابعاد وسیع برنامه‌ریزی برای تأمین آن را نمایان می‌کند (زیاری و زرافشان، ۱۳۸۵: ۸۵). یکی از این شهرهای بزرگ که امروزه با مشکل حاشیه‌نشینی و تبعات بسیار گسترده آن روبرو است، شهر قم می‌باشد که لزوم توجه به مدیریت اصولی و سیستماتیک شهر را بیش از پیش ضروری می‌سازد. این شهر به ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، با سیل مهاجران روبه‌رو بوده، طوری که در سال ۱۳۷۵ در حدود ۵۴ درصد از شهروندان قمی، مهاجرانی بودند که از دیگر شهرها وارد این شهر شده بودند (سازمان مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۷: ۷۵). در جدول (۱) روند افزایش جمعیت این شهر نشان داده شده است.

جدول ۱. روند افزایش جمعیت شهر قم در سال‌های مختلف (۸۷ - ۱۳۳۵)

سال	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۵۶	۱۳۷۵	۱۳۸۰	۱۳۸۵	۱۳۸۷
جمعیت به نفر	۹۶۴۹۹	۱۲۴۲۸۲	۴۷۷۲۱۹	۵۴۳۱۳۹	۷۷۷۶۷۷	۸۹۳۰۰۰	۱۰۰۰۰۰۰	۱۰۴۰۰۰۰

منبع: سازمان عمران و بهسازی شهری، ۱۳۸۵.

وضعیت فوق، سیمای این شهر را به مرور زمان به شدت دگرگون و محلات محرومی چون محله شیخ‌آباد را که از ابعاد مختلف، نیازمند افزایش امکانات و تسهیلات، به ویژه لزوم دسترسی به مسکن مناسب می‌باشد، به وجود آورده است. چرا که افراد ساکن در این محله به علت شرایط نامناسب اقتصادی و اجتماعی، از مسکن مناسبی برخوردار نمی‌باشند که برآیند این وضعیت، کاهش سطح کیفیت زندگی در محل و نارضایتی شدید اهالی از مدیریت شهر، به ویژه شهرداری شده است که گاهاً به زد و خورد شدید اهالی با کارگزاران شهرداری، در گذشته‌های نه چندان دور ختم شده است. بنابراین، سلامت زیست و کیفیت دسترسی به مسکن مناسب برای افراد، تا حد زیادی تحت تأثیر وضعیت اجتماعی- اقتصادی است و با توجه به این که اهالی محله شیخ‌آباد از مشکلات فراوان اقتصادی- اجتماعی در رنج می‌باشند، می‌توان عنوان

1 . Criminal

2. Urban Poverty

نمود که مشکلات بهداشتی از قبیل: اشاعه بیماری‌های مسری، سوء تغذیه، فقر، کمبود غذا و سرپناه، تراکم جمعیت، مشاغل کاذب، سیستم نامناسب دفع مواد زائد، شرایط شغلی نامن، ناکافی بودن خدمات، مصرف مواد زیان‌آور و آلودگی محیط زیست و در نهایت ضعف شدید بر خورداری از کیفیت زندگی مناسب، جزء اصلی این مناطق است که نیازمند مطالعه دقیق و ارائه راهکار جهت رفع آن از تمام ابعاد به ویژه مسائل کالبدی و دسترسی به مسکن مناسب است. در نهایت توجه به این نکته ضروری می‌باشد که سلامت افراد (جسمی-روحي و اجتماعي) زیربنای مهم پیشرفت اقتصادی- اجتماعی کشور را تشکیل می‌دهد، طوری که هرگونه کوتاهی یا نقصان در این زمینه به طور مستقیم آینده کشور را نیز تحت تأثیر قرار خواهد داد. بنابراین نوشتار حاضر با مطالعه مبانی نظری مرتبط با موضوع پژوهش و مطالعات میدانی جامع، به بررسی ویژگی‌های اجتماعی- اقتصادی موجود محله و تأثیر مستقیم آن بر مسکن اهالی شیخ آباد می‌پردازد و سعی دارد به دو سوال اصلی زیر پاسخ دهد:

۱. وضعیت اجتماعی- اقتصادی ساکنین، تا چه اندازه ساختار کالبدی به ویژه مسکن اهالی را تحت‌الشعاع قرار داده است؟
۲. با توجه به وضعیت موجود اجتماعی- اقتصادی، میزان توجه و اهمیت افراد ساکن در محله، به مسائل فرهنگی همچون شهرنشینی، مدنیت، آموزش و تحصیلات که تأثیر زیادی در سلامت و کیفیت زیست ساکنین دارد، به چه صورت است؟

۲. مروری بر ادبیات تحقیق

۲-۱. پیشینه تحقیق

قدمت و اهمیتی که شهر و شهرنشینی دارد، صاحبان قدرت و اندیشمندان همه قرون و اعصار را واداشته تا بر جنبه‌های مختلف جسم و روح شهر درنگ کنند و بکوشند قانون‌مندی‌های زندگی شهری را دریابند و بر پایه یافته‌های خود به برنامه‌ریزی شهری دست یازند و برای حل مسائل شهر و شهرنشینی چاره‌جویی کنند (پیران، ۱۳۶۹: ۶۴). مقوله حاشیه‌نشینی و ویژگی‌های آن در دنیا، بخصوص در کشورهای در حال توسعه، یکی از این معضلات است که امروزه با توجه به افزایش جمعیت، گسترش شهرنشینی و فقر، مورد توجه بسیاری از محققان و مدیران شهری قرار گرفته و اندیشمندان داخلی و خارجی بسیاری نیز در این رابطه به ایراد نظر پرداخته و کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها، سمینار و گزارشات فراوانی با اهداف خاصی در این زمینه انجام شده است.

در این رابطه رایس، ساختار یک ناحیه حاشیه‌ای را با انبوهی از جمعیت و مسکن غیر استاندارد مشخص می‌کند (Rice, 2008: 208) همچنین آنکلساریا^۱ بیان می‌دارد که وجود اماکن با کیفیت ضعیف و زیرساخت‌های نامناسب و پایین که دسترسی ناچیزی به بهداشت، سیستم فاضلاب و آب دارند از عمده‌ترین ویژگی‌های شهرک‌های غیررسمی است (Anklesaria, 2002). کفاشی و همکاران (۱۳۸۷)، نیز حاشیه‌نشینان را کسانی می‌دانند که در سکونتگاه‌های غیرمستعارف و نامطلوب سکنی دارند و با ساکنان بافت اصلی (شهر) زندگی می‌کنند (کفاشی و همکاران: ۱۵۱). درکل می‌توان گفت که حاشیه‌نشین کسی است که در شهر سکونت دارد ولی

1. Anklesaria

به علل گوناگون نتوانسته جذب نظام اقتصادی و اجتماعی شهری شود و از خدمات آن استفاده کند (عابدین درکوش، ۱۳۶۴: ۱۳۷). همچنین جوان و سیدی (۱۳۸۴) در مقاله‌ای تحت عنوان کوتاه‌نگرشی بر ساخت و سازهای غیرمجاز در حاشیه شهر مشهد به بررسی حاشیه‌نشینی به ویژه وضعیت ساخت و سازهای غیرمجاز در حاشیه این شهر بزرگ پرداخته و نتیجه‌گرفته‌اند که ساخت و ساز شتابان، همراه با عدم رعایت اصول فنی و فقدان استحکام و نبود ایمنی، زمینه‌ساز پیدایش فجایع انسانی را فراهم می‌آورد. میره (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با عنوان شاخص‌های مسسکن غیررسمی در محلات ایران، که استخراج شده از پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد وی است، به این نتیجه می‌رسد که نوع مسکن در محلات حاشیه‌نشین، از نشانگرهای کلیدی در زمینه آسیب‌های فضایی برای شهر است که در مقیاس کلان می‌تواند زمینه‌ساز مشکلات بسیاری باشد.

اطهاری (۱۳۸۴) پژوهشگر اقتصاد مسکن شهری، از دیگر محققانی است که در این زمینه مطالعه نموده و در مقاله‌ای تحت عنوان فقر مسکن در ایران، به مطالعه وضعیت مسکن مسکن در مناطق شهری و روستایی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که فقر مسکن در مناطق شهری، عمدتاً به صورت اسکان غیررسمی جلوه می‌نماید که خود تحت تأثیر شدید ضعف بنیان‌های اقتصادی-اجتماعی ساکنین آن است که عدم حمایت مناسب مالی و فنی دولت و نیز کاستی‌های موجود نظام برنامه‌ریزی مسکن و تأمین اجتماعی و نبود هماهنگی و هم‌پوشانی بین آنها، در این زمینه نقش بسزایی دارد. همچنین تحقیقی توسط تأمین آب‌رجامر^۱ با عنوان گذری بر مناطق حاشیه‌نشین^۲ در سال ۲۰۰۷ انجام شده است. در این تحقیق که مربوط به مناطق حاشیه‌نشین شهر داکا در کشور بنگلادش می‌باشد، ضمن ارائه گزارشی از روند رشد حاشیه‌نشینی در جهان، به وضعیت نامناسب دسترسی حاشیه‌نشینان به مسکن و خدمات بهداشتی بویژه آب سالم اشاره شده می‌کند. همچنین در سال ۲۰۰۷ برنامه‌اجرایی^۳ جهت بهبود وضعیت اسفبار حاشیه‌نشینی در شهر نایروبی کنیا از سوی لانس وینسلاو^۴ انجام شد. این طرح اجرایی یا همان اکشن پلن که برای منطقه کیرا^۵ (با جمعیتی معادل ۸۰۰۰۰۰ هزار نفر که جزء مهمترین مناطق حاشیه‌نشین در جهان است) در نایروبی پیاده شد و مشخص گردید که ساکنین منطقه با توجه به ضعف مفرط اقتصادی و اجتماعی، از سه معضل اساسی (بیماری‌های پوستی^۶) هجوم خزندگان و بویژه کرم‌ها^۷ و بیماری حصبه، در وضعیت ناگواری به سر می‌برند که در نهایت کیفیت زندگی آنها را به خطر افکنده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، هر تحقیق و یا طرحی با اهداف خاصی در این زمینه انجام شده است که در این ارتباط تحقیق حاضر سعی دارد با شناخت ویژگی‌های مختلف اقتصادی-اجتماعی (درآمد، شغل، تحصیلات و ...) محله شیخ‌آباد، به شناخت کیفیت مسکن ساکنین و میزان رضایت اهالی از وضعیت موجود زندگی بپردازد، بنابراین مطالعه مسکن در این مقاله از اهمیت بالایی برخوردار است که به طور مختصر نیازمند تبیین و تعریف است.

1. Timeyin Uwejamomere
2. Turning slums around : The case for water and sanitation
3. Action plan for the Nairobi slums
4. Lance Winslow
5. Kibera

۲-۲. مبانی نظری تحقیق

مسکن در لغت به معنی "سکنی گزیدن در مکان" آمده و ابعاد متنوعی دارد. مسکن یک مکان فیزیکی است و به عنوان سرپناه، نیاز اولیه و اساسی خانوار به شمار می‌رود. مفهوم مسکن علاوه بر مکان فیزیکی، کل محیط مسکونی را نیز در بر می‌گیرد که شامل کلیه خدمات و تسهیلات ضروری مورد نیاز در بهزیستن افراد است. در واقع تعریف و مفهوم عام مسکن، یک واحد مسکونی نیست بلکه کل محیط مسکونی را شامل می‌شود و به عبارت دیگر مسکن چیزی بیش از یک سرپناه صرفاً فیزیکی است (مخبر، ۱۳۶۳: ۱۸).

مسکن بنابر اظهار نظر شیعه نیز تنها به خانه‌ای که به مفهوم سرپناه توأم با تعدادی اتاق همراه با سرویس‌های مختلف باشد نیست، بلکه مسکن یعنی مجموعه‌ای از خانه‌ها، خیابان‌ها و سرویس‌های وابسته به آن است (۱۳۸۰: ۲۰۷). با توجه به تعاریف ارائه شده از مسکن، می‌توان مسکن مناسب و بهینه را چنین تعریف کرد: مسکن مناسب عبارت است از فضای سکونتی مناسبی که آسایش، دسترسی مناسب، امنیت، پایداری و دوام سازه‌ای، روشنایی کافی، تهویه و زیر ساخت‌های اولیه مناسب از قبیل: آبرسانی، بهداشت و آموزش، محیط زیست سالم، مکان مناسب و قابل دسترسی از نظر کار و تسهیلات اولیه و همچنین زمینه رشد و تقویت روابط اعضای خانواده (ارتباط افقی) و روابط همسایگی (ارتباط عمودی) را برای ساکنانش فراهم آورد و مهم‌تر از همه متناسب با توان مالی خانوار باشد (ملکی، ۱۳۸۲: ۶۲). در این میان ویژگی‌های اقتصادی- اجتماعی افراد مهم‌ترین عامل در زمینه کیفیت و امکانات مختلف مسکن می‌باشد که بازتاب کیفیت زندگی افراد خواهد بود. طوری که تصمیم‌گیران و برنامه‌ریزان بتوانند تصویر مسکن در زندگی ساکنان را به شکل بهتر و دقیق‌تر ارزیابی نمایند. بنابراین نگارندگان مقاله حاضر با علم به اهمیت مقوله حاشیه نشینی، کیفیت مسکن، سلامت زیست و... که همگی به صورت مستقیم، تحت تأثیر وضعیت اجتماعی- اقتصادی افراد است، به مطالعه این موضوع در یکی از مهم‌ترین محلات حاشیه‌نشین شهر قم (شیخ‌آباد)، در راستای پاسخ‌گویی به دو سوال پیشین در این زمینه، پرداخته‌اند.

۳. روش‌شناسی تحقیق

تحقیق حاضر از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ روش از نوع تحقیقات توصیفی- همبستگی می‌باشد. در جمع‌آوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و روش پژوهش میدانی استفاده شده است. در این مسیر، مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و بانک‌های اطلاعاتی On_line آغاز و اطلاعات مورد نظر جمع‌آوری شد. استفاده از پرسش‌نامه (۳۸۰ پرسش‌نامه با استفاده از جدول نمونه‌گیری مورگان) به صورت تصادفی و مصاحبه با اهالی محل، از مراحل اصلی روند مطالعاتی این تحقیق بوده است. هم چنین در جهت تحلیل داده‌های اخذ شده از مطالعات میدانی، از نرم افزار SPSS و جهت بررسی و اثبات وجود رابطه و همبستگی بین متغیرها از آزمون (Chi-Square) و من- ویتنی (Man- Wietny) استفاده شده است. پژوهش حاضر در سطح شهر قم و در محدوده یکی از محلات این شهر انجام شده است. محله مورد مطالعه در این تحقیق، محله شیخ‌آباد در شمال غرب شهر قم است و علت انتخاب این محله به عنوان مکان تحقیق حاضر، قرارگیری محله در مکانی کاملاً حاشیه‌ای و نیز ویژگی‌های نامناسب اجتماعی- اقتصادی و فرهنگی و به ویژه کالبدی (ساختمان‌ها و مسکن موجود) موجو محله می‌باشد که باعث شده اهالی ساکن در این محل، به‌عنوان حاشیه‌نشین شناخته شوند.

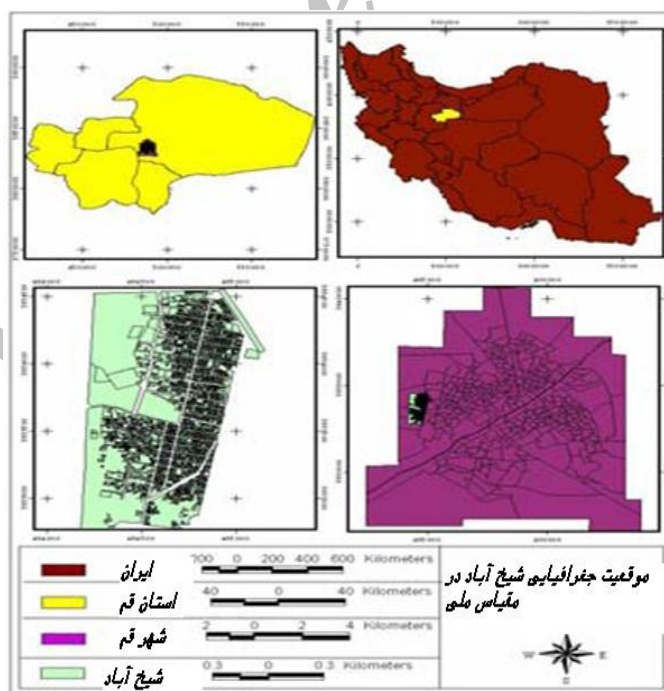
۴. محدوده مورد مطالعه

شهر قم با ۱۱۲۳۸ کیلومتر مربع، ۶۸ صدم درصد از مساحت ایران را تشکیل داده است. موقعیت ارتباطی شهر، به علت قرارگیری در مرکز و در محدوده فلات مرکزی ایران موجب شده تا شهر قم به عنوان مرکز ثقل جغرافیایی ایران مطرح (فرید، ۱۳۶۸: ۳۶۵) و به عنوان چهارمین شهر مهاجرپذیر ایران شناخته شود (سازمان مسکن و شهرسازی قم، ۱۳۷۷: ۲۲۰-۲۲۱). در این رابطه، رشد جمعیت و افزایش شهرنشینی در شهر قم به ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی از شدت زیادی برخوردار شد، طوری که از ۵۴۶۱۳۸ هزار نفر در سال ۱۳۵۸، به ۱۰۴۰۰۰ در سال ۱۳۸۷ رسید. پیامد چنین وضعیتی (ورود مهاجران به شهر قم و رشد جمعیت)، شکل‌گیری محلات خودرو مختلفی چون شیخ آباد در غرب شهر قم (به عنوان محله‌ای حاشیه‌نشین، محروم و کم درآمد) می‌باشد. محلاتی که در واقع به عنوان شهرک حاشیه‌ای مطرح می‌باشند و نقش دروازه ورودی و یا به عبارتی هفت خوان پذیرشی شهر را بر عهده دارند (کلارک، ۱۳۸۳: ۱۰۱).

جدول ۲. جمعیت و نرخ رشد جمعیت محله شیخ آباد در دوره های مختلف

ردیف	سال	جمعیت	نرخ رشد(درصد)
۱	۱۳۶۵	۱۴۹۹	-
۲	۱۳۷۵	۱۶۲۵۴	۲۳/۷
۳	۱۳۸۴	۲۲۲۷۳	۳/۵
۴	۱۳۸۸	۲۷۴۰۱	۵/۳۲

منبع: حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۳۲

شکل ۱. جایگاه محدوده مورد مطالعه در تقسیمات سیاسی کشور

۵. یافته‌ها

۵-۱. ویژگی‌های عمومی سرپرست‌های خانوار

۵-۱-۱. جنس و سن

از کل ۳۸۰ سرپرستی که به صورت تصادفی انتخاب شده‌اند، فقط ۱۳ نفر زن و مابقی مرد می‌باشند. از نظر ساخت سنی، همان‌گونه که در جدول (۱) نیز مشخص است، پرسش‌شوندگان به ۳ گروه عمده تقسیم شده‌اند که بیشتر آنها در گروه سنی ۳۰ تا ۵۰ سال قرار دارند.

جدول ۳. ترکیب پاسخ‌گویان بر حسب سن

ردیف	گروه سنی	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	۲۵-۳۵	۷۳	۱۹/۲۱	۱۹/۲۱
۲	۳۰-۵۰	۲۶۷	۷۰/۲	۸۹/۴۱
۳	+۶۰	۴۰	۱۰/۵	۱۰۰
۴	کل	۳۸۰	۱۰۰	-

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

توزیع جمعیت گروه‌های بزرگ سنی در پرسش‌نامه در محله شیخ‌آباد، نشان دهنده این است که گروه سنی ۳۰ تا ۵۰ سال با بیش از ۷۰ درصد از جمعیت جامعه آماری، بالاترین گروه سنی حاضر در تحقیق حاضر می‌باشند که این خود نشان دهنده تجمع افراد در سنین فعالیت در این محله است که نیازمند ایجاد اشتغال در این محل جهت جلوگیری از هدر رفت نیروی عظیم کار می‌باشد.

۵-۱-۲. محل تولد و علل مهاجرت ساکنین

نتایج بررسی پاسخ سرپرست‌های خانوار نشان می‌دهد که، اکثر به اتفاق حاشیه‌نشینان محله را مهاجرین روستایی تشکیل می‌دهند که به علت ضعف شدید اقتصادی خانواده در مکان قبلی و به امید یافتن شغل و تمکن مالی بهتر، به شهرهای بزرگ همچون قم مهاجرت نموده‌اند. طوری که بررسی خانوارهای نمونه نشان می‌دهد، ۹۷ درصد از ساکنان محله شیخ‌آباد را مهاجرانی با ریشه و مسلک روستایی تشکیل می‌دهند. همچنین بیش از ۹۱ درصد ساکنین این محله شامل روستاییان آذری زبان می‌باشند که بیشتر از منطقه شمال غرب کشور به این محل مهاجرت کرده‌اند.

جدول ۴. ترکیب پاسخ‌گویان بر حسب قومیت

ردیف	محل اقامت قبلی	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	روستا	۳۶۹	۹۷/۱	۹۷/۱
۲	شهر	۱۱	۲/۸	۱۰۰
۳	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	-
۴	قومیت	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۵	لر	۱۲	۳/۱۵	۳/۱۵
۶	ترک	۳۴۷	۹۱/۳۱	۹۴/۴۵
۷	سایر	۲۱	۵/۵۲	۱۰۰
۸	جمع	۳۸۰	۱۰۰	-

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

۵-۱-۳. وضعیت سواد، تحصیلات محله و ارتباط آن با سلامت

امروزه سواد و تحصیلات، در تمام ابعاد زندگی مانند: بهداشت، رشد اقتصادی، فرهنگی، تربیت فرزندان، بی‌نظمی و ناهنجاری کودکان، رشد اشتغال، سطح سلامت و ... می‌تواند تأثیر بسزایی داشته باشد. معمولاً افرادی که در سطح پایین اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زندگی می‌کنند، سطح تحصیلات کمتری نسبت به افراد هم‌سال خود دارند و میزان تحصیلات در این خانواده‌ها به شدت آفت پیدا می‌کند. در محله شیخ‌آباد قم نیز این موضوع صادق می‌باشد. به گونه‌ای که نتایج حاصل از بررسی پاسخ سرپرست‌های خانوار نشان می‌دهد که حدود ۷۳ درصد از سرپرست‌های مورد مطالعه بی‌سواد و یا دارای تحصیلات پایین می‌باشند که این عامل بر تحصیل فرزندان آنها نیز اثر منفی داشته است. به طوری که حدود ۶۵ درصد از خانوارهای مورد مطالعه، فرزندان ترک تحصیلی دارند. در رابطه با ارتباط این مسئله با سطح تحصیلات والدین، جدول (۵) نشان می‌دهد که ۷۰/۶ درصد از خانوارهایی که فرزندانشان ترک تحصیل کرده، دارای سرپرست بی‌سواد و یا با تحصیلات ابتدایی بوده است.

لازم به ذکر است که بیش از ۸۰ درصد خانوارهایی که سرپرست بی‌سواد دارند، فرزندانشان ترک تحصیل کرده‌اند. آزمون آماری Chi-Square و Man-wietny نیز کاملاً معنی‌داری رابطه متغیرهای فوق را نشان می‌دهند. با توجه به این که در هر دو آزمون سطح معناداری کمتر از ۰/۰۱ (۰/۰۰۰) برآورد گردید، فرضیه وجود رابطه بین ترک تحصیل فرزندان و سطح تحصیلات فرزندان در سطح ۹۹ درصد به اثبات می‌رسد. این بدان معنی می‌باشد که هر چه خانوارها دارای سرپرست‌های بی‌سواد و یا کم‌سواد باشند، فرزندان آنها نیز از درجه تحصیلی پایین‌تری برخوردارند. البته بدیهی‌ست که تحصیلات پایین و یا بی‌سوادی سرپرست خانوار یکی از دلایل مهم تأثیرگذار بر کیفیت تحصیل فرزندان می‌باشد. در این زمینه تحقیقات مختلف بین‌المللی نیز (UN Millennium Project, 2005; Govinda, 2002; Michaelowa, 2001; Watkins, 2000) و (Dyer and Rose, 2006) را ببینید) نشان می‌دهد که فقر و درآمد پایین از سطوح کشوری و منطقه‌ای تا سطح خانوار و عوامل دیگری چون جنسیت، طبقه اجتماعی، سطح خدمات آموزشی و فرصت‌های اشتغال، همگی در کیفیت و کمیت آموزش تأثیر مستقیم دارد (Tsuji, 2009: 2). در واقع فرصت‌های تحصیل، بسیار تحت تأثیر در آمد و ثروت نسبی خانواده‌هاست و دستیابی به سطح معینی از تحصیلات بدون واجد سطح خاصی از درآمد بودن ممکن نیست (لیپست و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۱-۱۹). در مجموع می‌توان گفت، یکی از عوامل اصلی در نداشتن مسکن مناسب که موضوع اصلی مقاله حاضر است، ضعف شغلی می‌باشد که در نهایت به ضعف و کمبود درآمد منجر می‌شود و این درحالی است که هر دو موارد مذکور ریشه در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی خانواده، به ویژه تحصیلات دارد.

جدول ۵. جدول توافقی تحصیلات سرپرست و ترک تحصیل فرزندان

مقطع تحصیلی سرپرست خانوار	وضعیت تحصیلی محله	ترک تحصیل فرزندان		مجموع
		خیر	بلی	
بی‌سواد	تعداد	۲۱	۹۲	۱۱۳
	درصد تحصیلات سرپرست خانوار	۱۸/۶	۸۱/۴	۱۰۰
	درصد تحصیلات فرزندان	۱۷/۸	۳۵/۱	۲۹۰/۷
	جمع	۵/۵	۲۴/۲	۲۹/۷
ابتدایی	تعداد	۲۱	۹۳	۱۱۴
	درصد تحصیلات سرپرست خانوار	۱۸/۴	۸۱/۶	۱۰۰
	درصد تحصیلات فرزندان	۱۷/۸	۳۵/۵	۳۰
	جمع	۵/۵	۲۴/۵	۳۰
راهنمایی	تعداد	۲۳	۷۷	۱۰۰
	درصد تحصیلات سرپرست خانوار	۲۳	۷۷	۱۰۰
	درصد تحصیلات فرزندان	۱۹/۵	۲۹/۴	۲۶/۳
	جمع	۶/۱	۲۰/۳	۲۶/۳
متوسطه	تعداد	۲۷	۰	۲۷
	درصد تحصیلات سرپرست خانوار	۱۰۰	۰	۱۰۰
	درصد تحصیلات فرزندان	۲۲/۹	۰	۷/۱
	جمع	۷/۱	۰	۷/۱
دانشگاهی	تعداد	۲۶	۰	۲۶
	درصد تحصیلات سرپرست خانوار	۱۰۰	۰	۱۰۰
	درصد تحصیلات فرزندان	۲۲	۰	۶/۸
	جمع	۶/۸	۰	۶/۸
جمع	تعداد	۱۱۸	۲۶۲	۳۸۰
	درصد تحصیلات سرپرست خانوار	۳۱/۱	۶۸/۶	۱۰۰
	درصد تحصیلات فرزندان	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
	جمع	۳۱/۱	۹۸/۶	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

جدول ۶. آزمون من ویتنی و کا-اسکر

نوع آزمون	تحصیلات
Mann-Whitney U	۸/۰۱۵
Z	-۷/۷۷۹
Asymp. Sig.	۰/۰۰۰
نوع آزمون	تحصیلات
Chi-Square	۶۰/۸۲۹
df	۱
Asymp. Sig.	۰/۰۰۰

منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۸۹

۴-۱-۵. میزان درآمد ماهیانه خانوار

درآمد از مهم‌ترین شاخص‌ها برای بیان موقعیت اجتماعی - اقتصادی افراد است. امروزه توان اقتصادی افراد است که آنان را در نقطه خاصی از شهر اسکان می‌دهد و با توانایی آنها در استفاده از خدمات مختلف کیفیت مسکن، منظر چشم نواز شهری و میزان رضایت‌مندی افراد

(Aringoni, 2001:15) را تعیین می‌کند. پیش از بررسی نتایج حاصل از پرسش‌نامه در ارتباط با وضعیت اقتصادی و درآمدی محله، باید به این نکته اشاره شود که شغل بیشتر مردم محله از مشاغل سطح پایین و کارگری می‌باشد، بنابراین نمی‌توان درآمد بالایی برای غالب مردم محله متصور شد. در همین رابطه نتیجه بررسی پرسش‌نامه نشان می‌دهد که نزدیک به ۷۰ درصد از سرپرست‌های نمونه، درآمدی بین ۲۰۰ تا ۳۰۰ هزار تومان در ماه دارند. در این بین تعدادی از ساکنین محله نیز درآمد بسیار کمتری که بین ۱۰۰ تا ۲۰۰ هزار تومان در ماه را اعلام نموده‌اند که در صورت صحت گفتارشان، می‌توان گفت که بسیاری از حاشیه‌نشینان محل، زیر خط فقر قرار دارند. خط فقر را می‌توان به عدم تأمین حداقل نیازهای تغذیه‌ای، بهداشتی، آموزشی، مسکن و حمل و نقل یک خانواده، تعریف نمود. سوال دیگری که از ساکنین پرسیده شد، این بود که پاسخ دهند درآمدشان بیشتر صرف چه اموری می‌شود که نتیجه آن در جدول (۷) مشاهده می‌شود.

جدول ۷. میزان درآمد و عمده‌ترین موارد مخارج خانوار

ردیف	میزان درآمد ماهانه (تومان)	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	۱۰۰۰۰۰-۲۰۰۰۰۰	۹۸	۲۵/۷۸	۲۰/۸
۲	۲۰۰۰۰۰-۳۰۰۰۰۰	۲۵۹	۶۸/۱۵	۸۹/۲
۳	۳۰۰۰۰۰-۵۰۰۰۰۰	۲۳	۱۰/۸	۱۰۰
۴	۵۰۰۰۰۰-۸۰۰۰۰۰	-	-	-
۵	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	-
۶	عمده‌ترین موارد مخارج	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۷	معاش و تأمین مخارج خانواده	۲۶۹	۷۰/۷	۷۰/۷
۸	پرداخت قسط و وام	۴۳	۱۱/۳۱	۸۲/۱
۹	هزینه تحصیل فرزندان	۲۳	۶/۱	۸۸/۲
۱۰	اجاره خانه	۴۵	۱۱/۸	۱۰۰
۱۱	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	-
۱۲	میزان مخارج روزانه	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱۳	>۵۰۰۰ تومان	۲۰۸	۵۴/۷	۵۴/۷
۱۴	۵۰۰۰-۱۰۰۰۰ تومان	۱۵۱	۳۹/۷۳	۹۴/۴۳
۱۵	۱۵۰۰-۱۰۰۰۰ تومان	۲۱	۵/۵	۱۰۰
۱۶	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	-

منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۸۹

چنانچه عنوان شد سیما و کالبد محله به علت ضعف مفرط اقتصادی، از وضعیت مناسبی برخوردار. طوری که برخی از فضاهای محله به دلیل کیفیت نامناسب و پنهان بودن از انظار عموم، مخفی‌گاه انواع فعالیت‌های غیرقانونی بویژه توزیع مواد مخدر شده است. در محله مورد نظر ساختمان‌های فرسوده و تخریب شده فراوانی وجود دارد که دیده و وجدان انسان را می‌آزارد. پر واضح است شرایط فوق، در کاهش کیفیت زیست محلی از هر دو بُعد جسمی و روحی تأثیر مهمی دارد.

۵-۱-۵. وضعیت شغلی ساکنین

شغل افراد از فاکتورهای تأثیرگذاری است که ثر نهایت می‌تواند بر کیفیت مسکن و نیز کیفیت زندگی افراد تأثیر تعیین کننده‌ای داشته باشد. در واقع هر چه فرد از شغل، میزان و امنیت شغلی خود رضایت داشته باشد می‌تواند بسیاری از نیازمندی‌های زندگی خود را تأمین نماید. موضوعی که کمتر در میان افراد فقیر و ضعیف به لحاظ ساختارهای اقتصادی - اجتماعی مانند آن چه که در نواحی حاشیه‌نشین مشاهده می‌شود به چشم می‌خورد. در این رابطه نتیجه بررسی‌های صورت گرفته در محله شیخ‌آباد نشان می‌دهد، بیش از ۶۶ درصد از سرپرست‌های خانوار کارگر می‌باشند. همچنین حدود ۸ درصد از ساکنین محله را بیکارانی تشکیل می‌دهند که در وضعیت اسفباری زندگی می‌کنند، جدول (۸). این در شرایطی است که بسیاری از کارگران مذکور به لحاظ امنیت کاری و روانی حتی از شغل موجود خود (کارگری) ابراز نگرانی کرده و حدود درصد از این افراد میزان امنیت شغلی خود را کم و بسیار کم ارزیابی نموده‌اند.

جدول ۸. ترکیب پاسخ‌گویان بر حسب شغل

ردیف	شغل	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	کارگر	۲۰۱	۵۲/۸	۵۲/۸
۲	کارمند	۹	۲/۳	۵۵
۳	آزاد	۱۰۱	۲۶/۵	۸۱/۵
۴	بیکار	۵۷	۱۵	۹۶/۹
۵	سایر	۱۲	۳/۱	۱۰۰
۶	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	-
۷	میزان امنیت شغلی	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۸	بسیار زیاد	۶	۳/۲	۳/۲
۹	زیاد	۶۸	۱۸/۱	۱۹/۵
۱۰	متوسط	۲۰۹	۵۵/۳	۴۷/۷
۱۱	کم	۹۷	۲۵/۳	۱۰۰
۱۲	خیلی کم	۳۸۰	۱۰۰	-

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

۵-۲. ویژگی‌های مسکن محله شیخ‌آباد در رابطه با شاخص‌های اجتماعی -

اقتصادی محله

۵-۲-۱. نوع مالکیت تعداد اتاق، افراد ساکن در اتاق، عمر ساختمان، مترáž، مصالح

به کار رفته در ساختمان

مقوله مسکن در مناطق حاشیه‌نشین، به لحاظ شرایط نامناسب اقتصادی - اجتماعی، وضعیت بغرنجی دارد. به گونه‌ای که بسیاری از افراد در این مناطق، به علت عدم تخصص و تصورات اشتباه از مسکن، خانه سازی بر اساس اصول استاندارد ندارند. طوری که بسیاری از مسکن موجود ساخته شده در این محله را خود سرپرست خانوار، با کمترین دانش ممکن در زمینه خانه‌سازی و اصول و معیارهای علمی و فنی ساخته است که هر لحظه امکان بروز حادثه را دارد. در همین رابطه، بخش مهمی از پرسش‌نامه تهیه شده در زمینه موضوع مورد مطالعه، شامل پرسش‌هایی در زمینه مسکن بود که تأثیر بسزایی در کیفیت زندگی و برخورداری از سلامت زیست دارد. نتیجه بررسی این مقوله در محله شیخ‌آباد، نشان می‌دهد که از ۳۸۰ خانوار

مورد بررسی، حدود ۶۰ درصد دارای مسکن شخصی و ۴۰ درصد دیگر نیز اجاره‌نشین می‌باشند. در منطقه مورد مطالعه بیش از ۷۰ درصد از مسکن دارای جمعیت بین ۵ تا بیش از ۷ نفر بودند. شرایط حاکم در این زمینه، حکایت از وضعیت نامناسب محله به لحاظ دسترسی به سرانه مسکونی استاندارد که وجود ۲ اتاق برای هر فرد است (سازمان مسکن و شهرسازی قم، ۱۳۷۷: ۴۶) دارد. در بسیاری از خانوارهای پرجمعیت و تهیدست مانند آنچه که در محله شیخ آباد مشاهده می‌شود، برای هر فرد ممکن است در خانه کمتر از یک مترمکعب فضا وجود داشته باشد و در بدترین وضع ممکن حتی اتاق‌های کوچک نیز برای سکونت چندین خانوار تقسیم شده‌اند. این تراکم غیراستاندارد معمولاً زمینه انتقال و سرایت بیماری‌های واگیرداری مثل: سل، آنفلوآنزا، بیماری‌های گوارشی، سرخک و... را فراهم می‌کند. در این شرایط فقدان آرامش فردی در محیط خانه و فضای ناکافی برای مطالعه، بازی و حتی گاهی تفکر، بر رشد و شکوفایی استعداد کودکان تأثیر منفی می‌گذارد و مشکلاتی چون خشونت در خانه را نیز ممکن است در پی داشته باشد. در این رابطه، نزدیک به ۷۰ درصد از اهالی محل، در مسکنی با متراژی بین ۶۰ الی ۹۰ متر مربع زندگی می‌کنند. در همین رابطه مشاهدات و مصاحبات صورت گرفته با اهالی بیانگر نارضایتی شدید اهالی از کمبود فضای مسکونی داشت. پُر واضح است که این‌گونه مسائل، افت سلامت زیست‌ساکتین را در پی خواهد شد. همچنین مشخص شد که به طور میانگین، در محله شیخ‌آباد ۵/۵ نفر در هر ساختمان که به طور متوسط ۸۴ مترمربع مساحت دارد، زندگی می‌کنند. بدین ترتیب متوسط سرانه مسکونی برای هر نفر در محل ۱۵/۲۷ مترمربع می‌شود که با استاندارد موجود در کشور که بین ۴۰ تا ۵۰ مترمربع است فاصله بسیاری دارد!

در رابطه با تأثیر مسکن بر سلامت زیست افراد باید اشاره شود که در سال‌های اخیر مفهوم مسکن نه تنها شامل ساختمان فیزیکی سرپناه، بلکه محیط اطراف و خدمات و تسهیلاتی را که جامعه در اختیار ما قرار می‌دهد در برمی‌گیرد. به همین دلیل سازمان بهداشت جهانی (WHO) اصطلاح محل اقامت را جهت تعریف مسکن، مناسب‌تر می‌داند که عبارت است از همه خدمات ضروری، تجهیزات و اسباب مورد نیاز و مطلوب برای سلامتی بدنی، روانی و اجتماعی خانواده و فرد. عوامل متعددی در محیط خانه ممکن است بر سلامت تأثیر منفی بگذارد. فقدان دسترسی به آب لوله‌کشی یا آب فشاری در حوالی محل سکونت، میزان سر و صدا، امکانات نامناسب برای نگهداری و جمع‌آوری مواد زائد، امکانات نامناسب برای آماده‌سازی و انبارکردن مواد غذایی، دمای نامناسب و رطوبت بالا، انفجار جمعیت و نور ناکافی، مصالح ساختمانی نامناسب و نامطلوب، نقص ساختمان و وجود حشرات و جوندگان... این عوامل منجر به شیوع بیماری‌هایی در مناطق روستایی و هم در مناطق شهری به ویژه در مناطق حاشیه‌نشین و محروم هم‌چون شیخ‌آباد می‌شوند. در همین رابطه سرپرست‌های خانوار در برابر این سوال که تاچه اندازه از

۱. در مورد سرانه پیشنهادی زمین مسکونی برای شهرهای ایران، سه نوع پیشنهاد که به ابعاد و اندازه‌های خانوار و در تراکم‌های مختلف باز می‌گردد به شرح زیر عنوان شده است:
 حداقل سرانه مسکونی در تراکم‌های کم، ۵۰ متر مربع
 حداقل سرانه مسکونی در تراکم‌های متوسط، ۴۰ متر مربع
 حداقل سرانه مسکونی در تراکم‌های زیاد، ۳۰ متر مربع (شیعه، ۱۳۷۴: ۱۷۳).

حضور در منزل شخصی خود احساس آرامش و لذت دارید، پاسخی به شرح جدول (۹) دادند که مشاهده می‌شود.

جدول ۹. میزان احساس آرامش در محیط منزل

ردیف	احساس آرامش در منزل	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	بسیار بالا	۰	۰	۰
۲	بالا	۲۵	۶/۶	۶/۶
۳	متوسط	۶۵	۱۷/۱	۲۳/۷
۴	پایین	۲۱۶	۵۶/۸	۸۰/۵
۵	بسیار پایین	۷۴	۱۹/۵	۱۰۰
۶	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	-

منبع: محاسبات نگارندگان، ۱۳۸۹

جدول ۱۰. تعداد اتاق‌های واحد مسکونی و مصالح ساختمان در محله شیخ‌آباد

ردیف	نوع مالکیت	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	شخصی	۳۲۱	۵۸/۲	۵۸/۲
۲	اجاره‌ای	۱۵۹	۴۱/۸	۰/۱۰۰
۳	تعداد اتاق	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۴	۱	۱۰۶	۲۷/۹	۲۷/۹
۵	۲	۲۰۹	۰/۵۵	۸۲/۹
۶	۳	۲۵	۶/۶	۸۹/۵
۷	۴	۲۵	۶/۶	۹۶/۱
۸	۵	۵	۱/۳	۹۷/۴
۹	۶	۱۰	۲/۶	۰/۱۰۰
۱۰	افراد ساکن در اتاق	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱۱	۲ نفر	۲۷	۷/۱	۷/۱
۱۲	۳ نفر	۳۶	۹/۵	۱۶/۶
۱۳	۴ نفر	۳۹	۱۰/۳	۲۶/۸
۱۴	۵ نفر	۷۳	۱۹/۲	۴۶/۱
۱۵	۶ نفر	۹۷	۲۵/۵	۷۱/۶
۱۶	بیش از ۷ نفر	۱۰۸	۲۸/۴	۰/۱۰۰
۱۷	عمر ساختمان	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱۸	کمتر از ۵ سال	۱۱۴	۰/۳۰	۰/۳۰
۱۹	سال ۵-۱۰	۶۵	۱۷/۱	۴۷/۱
۲۰	سال ۱۰-۱۵	۱۱۷	۳۰/۸	۷۷/۹
۲۱	سال ۱۵-۲۰	۸۱	۲۱/۳	۹۹/۲
۲۲	سال ۲۰-۲۵	۳	۸	۰/۱۰۰
۲۳	متراژ	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۲۴	متر ۴۰-۶۰	۱۰۱	۲۶/۶	۲۶/۶
۲۵	متر ۶۰-۸۰	۲۱۲	۵۵/۷۸	۸۲/۳۸
۲۶	متر ۸۰-۱۲۰	۵۲	۱۳/۶۸	۹۶/۱
۲۷	متر ۱۲۰-۱۷۰	۶	۱/۶	۹۷/۶
۲۸	بیش از ۱۷۰ متر	۹	۲/۴	۰/۱۰۰
۲۹	مصالح به کار رفته در ساختمان	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۳۰	خشت و آجر	۵۵	۷۲/۴	۸۲/۵
۳۱	آجر و سنگ و آهن	۵۰	۱۳/۲	۲۷/۶
۳۲	بلوک سیمانی	۲۷۵	۱۴/۵	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

۵-۲-۲. تراکم افراد در واحد مسکونی

با این‌که واحدهای مسکونی محله شیخ آباد، اغلب یک طبقه، فرسوده و فاقد امکانات و تجهیزات کافی بوده ولی در غالب آنها بیش از یک خانوار زندگی می‌کنند که مهم‌ترین علت در این زمینه، بر اساس مطالعات میدانی صورت گرفته و نتایج حاصل از بررسی اطلاعات به دست آمده ریشه در ضعف و فقر شدید اقتصادی و فرهنگی از یک سو و پابندی به آداب و رسوم سنتی و قبیله‌ای ساکنان محله از سوی دیگر دارد. بسیاری از این افراد در مصاحبه با نگارندگان اعلام می‌داشتند که، شرایط اقتصادی بسیار بدی در روستای مبدأ داشتند و به امید یافتن شغل و درآمد مناسب به این شهر و محله آمده‌اند. آنها همچنین بر این تصور بودند که می‌توان با افزایش فرزندان، به ویژه فرزندان ذکور از وضعیت کنونی نجات یافته و با کار و تلاش فرزندان خود بر مشکلات اقتصادی فایز آیند. ولی با گذشت زمان نه تنها بسیاری از این مشکلات حل نشد، بلکه بنابر اظهارات بسیاری از همین سرپرست‌های خانوار، فرزندان آنها گرفتار مسائلی شدند که خود بار دیگری بر دوش آنها شده و با توجه به افزایش تراکم و کیفیت نامناسب مساکن آنها که کمبودهای بسیاری از نظر سرانه مسکونی و تعداد اتاق دارند، باعث فراری شدن آنها از خانه و درگیری با مسائل ناهنجار دیگری شده‌اند که ذکر آن در این مقال نمی‌گنجد. این مسائل باعث شده امروزه در محله مورد مطالعه کیفیت مسکن در شرایط بسیار بدی باشد که یکی از مهم‌ترین دلایل آن مسلماً نرخ بالای زاد و ولد در گذشته بوده است. در این رابطه مشخص شد که تراکم افراد در واحد مسکونی (تقسیم جمعیت بر تعداد کل مساکن یا تعداد کل اتاق‌ها) در این محله ۵/۴۸۹۵ نفر در ساختمان‌هایی که به طور میانگین ۸۴/۳۲۴ مترمربع مساحت دارند می‌باشد. متراژ پایین و جمعیت بالا در محل نشان از تراکم زیاد در مساکن این محلات دارد که این مسئله ریشه در سطح پایین تحصیل بین سرپرست‌ها، آگاهی ناکافی از سیاست‌های تنظیم خانواده، اعتقاد به باورها و فرهنگ‌های غلط در ارتباط با تعداد فرزندان به ویژه علاقه به فرزند ذکور جهت کمک به وضعیت اقتصادی خانوار دارد که منجر به رشد بالای طبیعی جمعیت در این محله شده است. جمعیت بالا به همراه شغل نامناسب و درآمد پایین، کیفیت نامناسب مساکن (متراژ پایین، تعداد اتاق کم، تراکم بالا و...) در محله مورد مطالعه را رقم زده است. طبق بررسی به عمل آمده برای بیش از ۷۰ درصد از اهالی محل به ازای هر ۲/۸ نفر تنها یک اتاق وجود دارد، در حالی که وضع مطلوب وجود ۲ اتاق در مقابل هر فرد است (سازمان مسکن و شهرسازی قم، ۱۳۷۷: ۴۶). همچنین براساس اطلاعات برگرفته از پرسش‌نامه مساکن میانگین اتاق‌های موجود در ساختمان‌های شیخ‌آباد ۲/۰۶ مترمربع می‌باشد.

جدول ۱۱. میانگین متراژ، تعداد اتاق، تعداد ساکنین و عمر ساختمان

ردیف	میانگین متراژ فضای مسکونی در محل	۸۴/۳۸ (مترمربع)
۱	میانگین تعداد اتاق در ساختمان‌های محل	۲/۰۶
۲	میانگین تعداد افراد ساکن در مساکن محل	۵/۴۹
۳	سرانه اتاق برای هر نفر	۳۷ (سانتیمترمربع)
۴	میانگین عمر ساختمان در محل	۱۱/۵۱

منبع: یافته‌های، ۱۳۸۹

۵-۳. بررسی سطح مقاومت و ایمنی مساکن محله

بسیاری از محققان معتقدند که بین شرایط و ویژگی‌های محل زندگی (مسکن) و سلامتی و تندرستی افراد رابطه مستقیمی وجود دارد. در کنار نقش اصلی سرپناه برای فراهم کردن بستر مناسب برای زندگی در کنار خانواده، سطح مقاومت و ایمنی خانه باید به گونه‌ای باشد که از ساکنان خود در مقابل مخاطرات بهداشتی ناشی از محیط فیزیکی و اجتماعی محافظت کند. براساس شواهد موجود (بنا بر آنچه که در مطالعه میدانی به دست آمد) گروه‌های کم درآمد و محروم مانند ساکنین شیخ‌آباد، اهمیت چندانی به ویژگی‌های مختلف مسکن خود به ویژه از بُعد ایمنی و استحکام آن نمی‌دهند و اولویت اساسی برای آنها درارتباط با هزینه‌های روزمره، مربوط به هزینه‌های خوراک، پوشاک و... است. در واقع مسکن از دید سرپرست خانوارهای مورد مطالعه حکم چهار دیواری ساده‌ای را دارد که بتوانند حریم شخصی را حفظ و در آن سکنی گزینند. به همین علت ضعف آشکاری در زمینه مقاومت، ایمنی، دکوراسیون، احساس آرامش در مسکن و... دیده می‌شود. در همین رابطه نتیجه بررسی پاسخ سرپرست خانوار در زمینه میزان اطمینان از سطح مقاومت و ایمنی منزل مسکونی طوری بود که تنها حدود ۲۰ درصد از ساکنین از مقاومت بالای منزل مسکونی خود که از بسترهای اصلی برخوردار از شاخص‌های سلامت برای افراد است اطمینان داشتند و بیش از ۷۰ درصد از پرسش‌شوندگان نیز سطح مقاومت و ایمنی منزل مسکونی را در برابر حوادث مختلف احتمالی، پایین و بسیار پایین می‌دانند. این موضوع ضرورت رسیدگی و توجه ویژه مسئولین شهری بخصوص نهادهای کنترلی و نظارتی که در رأس آن مهندسین ناظر ساخت ساختمان قرار دارند را گوش زد می‌کند. در پایان باید اشاره شود که هدف از طرح استانداردهای مسکن که در این پژوهش در محله شیخ‌آباد شهر قم به عنوان یک محله حاشیه‌نشین مطالعه شد، تعیین حداقل قابل قبول ضخامت، وزن و یا وزن مخصوص انواع مصالح نیست. بلکه هدف افزایش کارایی و تأمین حداکثر انعطاف و آزادی برای طراحان مسکن در انتخاب مصالح و روش‌های ساختمانی و ابعاد و اشکال ساختمانی است به طور کلی هدف از استانداردها، بالا بردن کیفیت مسکن یا تضمین شرایط قابل قبول زیست برای اکثریت خانواده‌ها می‌باشد و رعایت آن، تأثیر مستقیمی در کیفیت مسکن دارد (رسولی، ۱۳۷۴: ۲۱۴). همچنین باید اشاره شود که اگر به مصالح ساختمانی و معماری از نظر کیفی دقت و توجه نشود، موارد حادثه و سانحه به میزان بسیار بالایی افزایش می‌یابد. موردی که به شدت در محله مورد مطالعه، با توجه به حجم بالای جمعیت، ضعف درآمد ساکنین که باعث به حداقل رسیدن سرمایه‌گذاری در زمینه مسکن و کیفیت مصالح به کار رفته در مساکن شده است، بیشتر نیازمند توجه و رسیدگی می‌باشند.

جدول ۱۲. سطح مقاومت و ایمنی ساختمان

ردیف	سطح مقاومت و ایمنی ساختمان	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	بسیار بالا	۱۱	۲/۹	۲/۹
۲	بالا	۷۰	۱۸/۴	۲۱/۳
۳	متوسط	۲۵	۶/۶	۲۷/۹
۴	پایین	۱۴۸	۳۸/۹	۶۶/۸
۵	بسیار پایین	۱۲۶	۳۳/۲	۱۰۰
۶	جمع	۳۸۰	۱۰۰	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

۴-۵. بررسی تأسیسات- تجهیزات محله و دسترسی به امکانات و خدمات در محله

تأسیسات و تجهیزات شهری نظیر: آب، برق، گاز، تلفن و... پایه و اساس هر مجتمع زیستی را تشکیل می‌دهد و فقدان هر کدام از این تأسیسات، مشکلات عدیده‌ای را برای ساکنانش فراهم می‌آورد. در این رابطه و با توجه به این‌که غالب مناطق حاشیه نشین خارج از کانال قانونی شکل می‌گیرند، مورد بی‌مهری مدیریت شهری قرار می‌گیرند و از دستیابی به امکانات و خدمات متعارف شهری محروم می‌مانند، نتیجه مطالعه صورت گرفته در محله شیخ‌آباد نشان می‌دهد بیش از ۹۲ درصد از اهالی ساکن در محله از کیفیت دسترسی به خدمات و امکانات ناراضی می‌باشند. آنچه در این مطالعه تحت عنوان امکانات و خدمات مورد نظر است، دسترسی ساکنین به خدماتی چون: حمل و نقل، سیستم جمع‌آوری زباله و دفع فاضلاب، اغذیه فروشی‌ها، مراکز آموزشی، مراکز ورزشی و تفریحی، فضای سبز، مراکز امنیتی و انتظامی و ... می‌باشد. اگرچه در این مطالعه مشخص شد که بیش از ۹۳ درصد از ساکنین محله از نعمت آب، برق، گاز و تلفن و نیز ۹۸ درصد از ساکنین نیز از توالی و حمام خانگی برخوردار می‌باشند ولی بسیاری از آنها از کمبودها به ویژه فضاهای سبز و تفریحی چون پارک منطقه‌ای، ابراز نارضایتی می‌نمودند. همچنین مشخص شد که سیستم دفع فاضلاب اغلب واحدهای مسکونی، چاه جذبی می‌باشد، این امر باعث آلودگی شدید آب‌های زیرزمینی شده و بدین ترتیب خانوارهایی که آب مصرفی خود را از چاه تأمین می‌نمایند؛ هرچند برای شستشوی لباس و ظروف، به دلیل آلودگی و غیربهداشتی بودن آب، عامل ایجاد بسیاری از بیماری‌ها خواهد بود.

جدول ۱۳. کیفیت دسترسی به امکانات و خدمات ساکنین

ردیف	کیفیت دسترسی به امکانات و خدمات	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	بسیار بالا	۰	۰	۰
۲	بالا	۰	۰	۰
۳	متوسط	۰	۰	۰
۴	پایین	۳۵۳	۹۲/۹	۹۲/۹
۵	بسیار پایین	۲۷	۷/۱	۱۰۰
۶	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	-

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

شکل ۲. وضعیت کیفیت مسکن محله از نگاه تصاویر

۵-۵. میزان رضایت ساکنین از زندگی در محله شیخ‌آباد

پایین بودن روح تعلق شهروندی و عدم مشارکت، احساس تبعیض، سرخوردگی‌های انباشت شده از آرزوهای دست نیافته، از خصایص بارز ساکنین مناطق حاشیه‌نشین است که در بسیاری از مطالعات مرتبط در این زمینه بدان اشاره شده است. حاشیه‌نشین این احساس را دارد که شهر خانه او نیست، اگرچه خانه او در شهر است. اکثریت ساکنان حاشیه‌نشینان، طبقه فقیر جامعه شهری و مهاجران روستایی هستند که با کوله باری از فقر و محنت و با سراب زندگی بهتر، جذب زندگی شهری شده‌اند، تخصص آنها که بیشتر در زمینه کشاورزان سنتی بوده، اینک در مشاغل کاذب و فعالیت‌های ساختمانی، رفتگری، کارگری ساده و... و به عبارتی در بخش‌های غیر مولد به کار گرفته شده است.

مجموع این عوامل و عوامل دیگر منجر به رضایت پایین اهالی مورد مطالعه از محله حاضر شده است. طوری که بیش از ۹۵ درصد از اهالی ساکن در این محل وضعیت زندگی خود را پایین و بسیار پایین اعلام نموده‌اند. هم‌چنین با توجه به میزان رضایت بسیار کم اهالی از کیفیت زندگی در محله شیخ‌آباد، در حدود ۲۷ درصد از ساکنین در پرسش به این سوال که در تا چه اندازه در خانواده خود احساس خوشبختی دارید؟ پاسخ منفی پایین و در حدود ۵۴ درصد از ساکنین هم حد متوسطی از خوشبختی و رضایت از خانواده را برای خود متصور بودند.

جدول ۱۴. میزان رضایت و احساس خوشبختی ساکنین در محله

ردیف	ارزیابی رضایت از وضعیت زندگی در محله	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	بسیار بالا	۰	۰	۰
۲	بالا	۰	۰	۰
۳	متوسط	۶	۱/۶	۱/۶
۴	پایین	۲۸۷	۷۵/۵	۷۷/۱
۵	بسیار پایین	۸۷	۲۲/۹	۱۰۰
۶	جمع	۳۸۰	۱۰۰	-
ردیف	میزان احساس خوشبختی در خانواده	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	بسیار بالا	۰	۰	۰
۲	بالا	۷۵	۱۹/۷	۱۹/۷
۳	متوسط	۲۰۴	۵۳/۷	۷۳/۴
۴	پایین	۱۰۱	۲۶/۶	۱۰۰
۵	بسیار پایین	۰	۰	-
۶	جمع	۳۸۰	۱۰۰	-

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

۵-۶. نمره محله شیخ‌آباد در قیاس با سایر محلات از دید ساکنین

در پیوستگی مطالب مطرح شده در این زمینه، از سرپرست‌های مورد مطالعه خواسته شد که با در نظر داشت تمام جوانب و نکات ضعف و قوت محله به ویژه مسکن موجود، نمره‌ای از ۰ تا ۲۰ به محله و ویژگی‌های مسکن محله خود در قیاس با سایر محلات بدهند که در این پرسش ۳۶ درصد از ساکنین محل که بالاترین گروه در بین سایرین را تشکیل می‌داد، اعتقادی به کیفیت زندگی محله خود نداشتند (عمده‌ترین دلیل آنها نیز وجود بی‌کاری، شرایط نامناسب اقتصادی و...) و به شیخ‌آباد و شرایط زندگی در آن کمترین نمره یعنی صفر دادند. این موضوع

حاکمی از ناراضی‌های شدید ساکنین از وضعیت خدماتی - رفاهی محله نسبت به سایر محلات شهر قم می‌باشد. شرایطی که مشخصاً سلامت ساکنین را مورد تهدید قرار داده است (جدول ۱۵).

جدول ۱۵. نمره محله شیخ‌آباد بر اساس نظر ساکنین

ردیف	نمره از ۰ تا ۲۰	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
۱	۰	۱۱۰	۲۶/۶	۲۶/۶
۲	۱	۳۹	۱۰/۳	۳۶/۸
۳	۲	۱۱	۲/۹	۳۹/۷
۴	۳	۸	۲/۱	۴۱/۸
۵	۴	۵	۱/۳	۴۳/۲
۶	۵	۳۰	۷/۹	۵۱/۱
۷	۶	۵	۱/۳	۵۲/۴
۸	۷	۷	۱/۸	۵۴/۲
۹	۱۰	۷۰	۱۸/۴	۷۲/۶
۱۰	۱۲	۷	۱/۸	۷۴/۵
۱۱	۱۳	۵	۱/۳	۷۵/۸
۱۲	۱۴	۱۸	۴/۷	۸۰/۵
۱۳	۱۵	۱۲	۳/۲	۸۳/۷
۱۴	۱۶	۷	۱/۸	۸۵/۵
۱۵	۱۷	۶	۱/۶	۸۷/۱
۱۶	۱۸	۱۲	۳/۲	۹۰/۳
۱۷	۱۹	۳	۰/۸	۹۱/۱
۱۸	۲۰	۳۴	۸/۹	۱۰۰
۱۹	مجموع	۳۸۰	۱۰۰	۱۰۰
۲۰	میانگین نمره به		۷/۳۲۱۱	

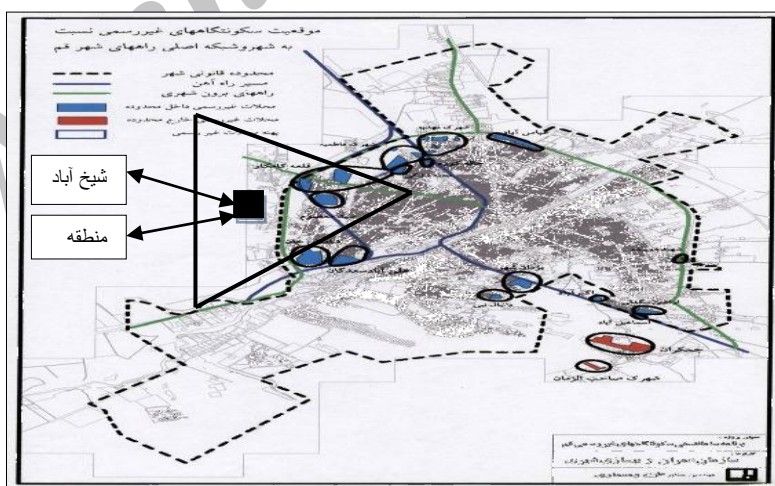
منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۸۹

در نهایت سؤالی از سرپرست‌های خانوار با این مضمون که تصور شما از یک خانه که بتوان در آن زندگی نمود چیست؟ پرسیده شد. در این رابطه که تعدادی نیز بدان پاسخ ندادند، بسیاری از ساکنین محل فقط تصور چهار دیواری را می‌نمودند که حافظ حریم خصوصی آنها باشد و بتواند آنها را در برابر سرما و گرما حفظ کند. آنچه در بطن این پاسخ نهفته است، واقعیت عدم آگاهی ساکنین محل از ابتدایی‌ترین حقوق خود یعنی دسترسی به یک سرپناه مناسب که بتوان در آن آرامش دست یافت، می‌باشد. نوع طرز تفکر سرپرست‌های خانوار در محله شیخ‌آباد در زمینه مسکن، ریشه در سبک زندگی، باورها و ریشه‌های اعتقادی و فکری آنها در گذشته که به زندگی کنونی آنها ختم شده، دارد. در این رابطه زمانی که به وضعیت فرهنگی و اقتصادی محل، از قبیل: سطح تحصیلات سرپرست‌های خانوار و فرزندان آنها، نوع شغل، میزان درآمد و نیز کیفیت مسکن موجود در محل توجه می‌شود، متوجه وجود رابطه عمیق میان وضعیت اجتماعی- اقتصادی محل با سبک فکری آنها در زمینه مسکن می‌شویم.

۶. بحث و نتیجه گیری

موضوع مسکن امروزه با گسترش جمعیت در جهان و به ویژه در کشورهای در حال توسعه تبدیل به یکی از موضوعات و مسائل اولیه این کشورها شده است. کشورهای در حال توسعه‌ای

مانند ایران که رشد شدید جمعیت همراه با مهاجرت گسترده از روستا به شهر را تجربه کرده با مسائل و مشکلات مسکن، بیشتر دست به گریبان هستند. از این رو مقاله حاضر با بررسی محله شیخ آباد در شهر قم که یکی از شهرهای میلیونی و مهاجرپذیر ایران است، به بررسی ویژگی‌های مسکن در این محله در رابطه با ساختارهای اجتماعی-اقتصادی و در پاسخ به دو سؤال طرح شده در این زمینه، پرداخته است. در نتیجه این پژوهش مشخص شد که غالب ساکنین محله، مهاجران روستایی از شمال غرب کشور و غالباً فاقد مهارت و تخصص‌های لازم شهری می‌باشند که موجب بلعیده شدن منابع و ظرفیت‌های کارآمد انسانی می‌شوند و به مسائل فرهنگی مانند فرهنگ شهرنشینی، مدنیت، آموزش، تحصیل و سواد اهمیت چندانی قائل نیستند. در این رابطه میزان ترک تحصیل در بین دانش‌آموزان محله بسیار بالا می‌باشد که وجود مشکلات اقتصادی خانواده‌ها، عدم علاقه فرزندان به تحصیل و بی‌سوادی والدین از عوامل اصلی این وضعیت است. کثر ساکنین محله شیخ‌آباد افرادی‌اند که فقر اجتماعی- فرهنگی، به ویژه اقتصادی، با آنان عجین شده که نمود کالبدی آن را می‌توان در کیفیت کالبدی نامناسب و شکل هندسی زشت مسکن موجود مشاهده نمود. ساکنین محله به دلیل فقر مضاعف و شتاب در ساخت و ساز، تنها به دنبال ساخت چهار دیواری می‌باشند که بتوانند در آن سکنی گزینند که البته به علت عدم رعایت اصول فنی در ساخت و ساز، فاقد استانداردهای لازم بوده و از استحکام مناسبی برخوردار نمی‌باشند. همچنین در بسیاری از موارد، وسعت کم واحدهای مسکونی، معابر کم عرض و فاقد شکل هندسی خاص، از دیگر ویژگی‌های این تپ از مسکن در محله مورد مطالعه است. در این رابطه، مشخص شده است که بیشترین تعداد ساخت و سازهای غیرمجاز و عمده‌ترین عوارض ناشی از حاشیه‌نشینی، در محدوده بلافاصل بیرونی شهر و در مجاورت با آزادراه قم- تهران و در منطقه ۲ شهر قم می‌باشد. همچنین اطلاعات موجود در این زمینه نشان می‌دهد، بیشترین تعداد تشکیل پرونده‌ها و تعداد رأی تخریب بنا در ارتباط با ساخت و سازهای غیرمجاز، مربوط به منطقه ۲ می‌باشد که بیشترین محلات حاشیه‌نشین شهر از جمله محله شیخ‌آباد را در خود جای داده است (شکل ۳).

شکل ۳. موقعیت فضایی منطقه ۲ و محله شیخ آباد در شهر قم (منبع: سازمان عمران و بهسازی،

مهندسين مشاور طرح و معماری: ۱۳۸۶)

سرانه پایین، تعداد اتاق‌های کم، متراژ پایین به همراه استفاده از مصالح بی‌دوام و کم‌دوام در ساخت مسکن، نشان می‌دهد که مسکن بی‌کیفیت و غیراستاندارد از ویژگی‌های اصلی محله شیخ‌آباد قم می‌باشد. ساکنین محله غالباً فاقد امکانات رفاهی اولیه می‌باشند و از آنجایی که حاشیه‌نشینان محله اکثراً مهاجرین روستایی با پیشینه دامداری و کشاورزی بوده و مهارت آنان در ساخت اقتصادی شهر هیچ جایگاهی ندارد، شغل بیشتر این افراد کارگری روزمزد و مشاغل کاذبی چون دست‌فروشی و... است. درآمد ساکنین این محله بسیار پایین و فقر و تنگدستی از بارزترین مشخصه‌های آنان است. ساکنین این محله، اکثراً از وضعیت اقتصادی و رفاهی خود در قیاس با سایر محلات ناراضی بوده و به هیچ وجه احساس خوشبختی نمی‌کنند. همچنین جوانی جمعیت منطقه مورد مطالعه از یک سو، تقاضا برای مسکن را بالا برده و از سوی دیگر پایین بودن استاندارد مسکن به دلیل ضعف اقتصادی و استفاده از مصالح کم‌دوام و عدم آگاهی از نحوه ساخت مدرن و علمی مسکن سبب بروز نگرانی‌هایی در زمینه ویژگی‌های کمی و کیفی مسکن این محله شده است، طوری که غالب افراد پاسخ‌گو، علت اصلی ضعف ایمنی و مقاومت، متراژ پایین، تراکم بالا، ناکارآمدی و کیفیت پایین مسکن خود را مستقیماً به ضعف اقتصادی و درآمد پایین خود ارتباط می‌دهند. اهمیت این موضوع در زمان حوادث بروز حوادث غیر مترقبه، شدت بیشتری می‌گیرد و اعتبارات عمرانی زیادی را می‌طلبد. بررسی‌ها در این زمینه نشان می‌دهد که پیش از شرایط اقتصادی، تحصیلات پایین، ضعف فرهنگی، تعدد فرزندان بالا و مسائلی از این دست در کاهش کارایی و کیفیت مسکن اهالی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. به عنوان مثال غالب اهالی محله شیخ‌آباد، با حفظ فرهنگ و اصالت روستایی خود به این محل مهاجرت نموده‌اند که در مواردی تعدد فرزند به ویژه فرزند پسر را برای خود افتخار می‌دانند. این مسئله مطمئناً باعث افزایش جمعیت و کاهش کارایی مسکن خواهد شد، مسئله‌ای که باعث شده تا بیشتر خانوار ساکن در محله، در مسکنی با متراژ پایین و تراکم بالا زندگی کنند. در واقع به همین علت است که غالب آنها به علت مشکلات مذکور از ویژگی‌های مسکن خود ابراز نارضایتی کرده و از حضور در محیط خانه احساس رضایت و شادی ندارند. عدم دسترسی به مسکن مناسب و استاندارد، احتمال بروز آسیب‌های روانی و اجتماعی در زندگی اهالی محله را افزایش خواهد داد. در مجموع نتایج پژوهش حاضر گویای این واقعیت است که کیفیت مسکن در محله شیخ‌آباد با در نظر گرفتن ویژگی‌های مختلف اجتماعی-اقتصادی ساکنین، مناسب نیست و در اغلب موارد افراد در مدت زمانی کوتاه و بدون در نظر گرفتن فاکتورهای ایمنی، امنیت و استحکام واحد مسکونی توانسته‌اند مسکن خود را به اصطلاح یک شب برپا کنند. در این راستا پیشنهادهای زیر جهت بهبود وضعیت اجتماعی، اقتصادی، کالبدی که ارتباط مستقیمی با مسئله مسکن دارد ارائه می‌شود.

- تلاش و توجه دلسوزانه سازمان‌های ذی‌ربط مانند: تأمین اجتماعی، بهزیستی، شهرداری و... برای رفاه و رفع نسبی مشکلات موجود منطقه.
- کمک به ایجاد تشکل‌های محلی از طریق شناسایی افرادی که مردم محله به آنان اعتماد دارند.
- اتخاذ سیاست تحدید موالید در محله با ارائه برنامه‌های تنظیم خانواده رایگان با عنایت به ضعف آگاهی از برنامه‌های تنظیم جمعیت در محل که به شدت کیفیت زندگی و مسکن محله را کاهش داده است.

- تشکیل تیم مشاوره‌ای مستقل در شهرداری‌ها به منظور ارائه خدمات مشاوره شغلی، فنی، بهزیستی - سلامت و اجتماعی به مهاجران.

- پرهیز از استفاده از قوه مجریه و تخریب منازل محله از سوی شهرداری، زیرا تخریب این مناطق شهری، معضل حاشیه‌نشینی را به‌جای تخفیف، تشدید می‌کند، زیرا آنان در مکان دیگری در شهر با شرایط بدتر و فقیرتری اسکان می‌گزینند.

- تلاش و توجه دلسوزانه سازمان‌های ذی‌ربط مانند: تأمین اجتماعی، بهزیستی، شهرداری و... برای رفاه و رفع نسبی مشکلات موجود منطقه.

- ایجاد تعاونی‌های کارگران با حمایت بخش دولتی و بیمه بخش غیررسمی از طرف دولت. از آنجا که اغلب نیروی کار این محله را کارگران ساده ساختمانی تشکیل می‌دهند، می‌توان از طریق ایجاد اتحادیه‌های کارگری محلی از نیروی کار آنها در فعالیت‌های ساخت و ساز شهر و محله بهره برد.

- ایجاد تعاونی‌های مسکن و تقویت آنها در ساخت و ساز واحدهای مسکونی متناسب با توانایی اقتصادی ساکنان و نظارت بر آنها به منظور رعایت اصول فنی و استانداردها در ساخت و ساز.

- ارتقای شبکه‌های زیربنایی و خدمات رسانی از قبیل: شبکه فاضلاب، تأسیسات گاز، برق، تلفن و آب با حمایت بخش دولتی و با مشارکت خود مردم، از طریق ارائه خدمات مورد نیاز می‌توان قیمت زمین و مسکن را در این محله بالا برد، که خود در جلوگیری از ورود دیگر افراد و رشد بی‌برنامه این سکونتگاه‌ها مؤثر است.

- آسفالت روکش معابر از طریق حمایت بخش دولتی یا شهرداری و با استفاده از نیروی کار ساکنان محل در ازای پرداخت حقوق به آنها.

- عرضه ارزان قیمت مصالح بادوام برای ساخت و ساز و بهسازی خانه‌ها از طرف سازمان‌های مدیریت شهری و ارائه وام‌های بلندمدت و میان مدت با هدف ارتقای کیفیت و استحکام خانه‌ها.

- اتخاذ راهبردهای نظارتی از سوی شهرداری منطقه ۲. بدین شکل که هر چه نظارت بیشتر باشد ساخت و سازهای غیرمجاز کمتر می‌شود.

- اتخاذ راهبرد پلیس ساختمان، بر این پایه پلیس ساختمان وظیفه گشت زنی در مناطق حاشیه‌ای شهر را داشته باشد و در صورت مشاهده ساخت و ساز غیر مجاز با آن برخورد کند.

- زمینه‌سازی و تشویق بخش خصوصی و عمومی در عرضه مسکن ارزان قیمت در محله و اعطای وام‌های مربوطه به همراه برقراری بیمه آنها به دلیل کاهش ریسک عدم بازگشت سرمایه گذاری.

- ارتقاء نهاد تعاونی‌های مسکن با همکاری وزارتخانه‌های تعاون، مسکن و شهرسازی، کار و امور اجتماعی شهر قم.

۷. منابع

۱. آمارنامه شهرداری قم، ۱۳۸۵، شهرداری قم.
- ۲- اطهری، ک، ۱۳۸۴، فقر مسکن در ایران: فقر سیاست اجتماعی، فصل‌نامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی، سال پنجم، شماره ۱۸، صص ۱۵-۱.
۳. پورمحمدی، م، ۱۳۸۵، برنامه‌ریزی مسکن، چاپ سوم، انتشارات سمت، تهران.
۴. پیران، پ، ۱۳۶۹، دیدگاه‌های نظری در جامعه‌شناسی شهر و شهرنشینی (مکتب اقتصاد سیاسی فضا)، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال پنجم، شماره چهارم.

۵. جوان، جعفر، سیدی، م، ۱۳۸۴، کوتاه‌نگرشی بر ساخت و سازهای غیر مجاز در حاشیه شهر مشهد، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، شماره چهارم، صص ۷۲-۵۵.
۶. حاتمی‌نژاد، ح، سیف‌الدینی، فرانک و میره، محمد، ۱۳۸۵، بررسی شاخص‌های غیررسمی مسکن در ایران، نمونه موردی: محله شیخ آباد قم، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۸، صص ۱۴۵-۱۲۹.
۷. حسامیان، فرخ، اعتماد، گیتی، و حائری، م، ۱۳۸۷، شهرنشینی در ایران، انتشارات آگاه، چاپ ششم، تهران.
۸. رسولی، م، ۱۳۷۴، مجموعه مقالات سمینار سیاست‌های توسعه مسکن در ایران، جلد دوم، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
۹. زیاری، کرامت‌اله، زرافشان، ع، ۱۳۸۵، بررسی تغییرات کمی و کیفی مسکن در شهرمراغه و پیش‌بینی مسکن مورد نیاز تا سال ۱۴۰۲، مجله جغرافیا و توسعه، شماره هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۸۵.
۱۰. زیاری، کرامت‌اله، ۱۳۸۵، برنامه‌ریزی شهرهای جدید، چاپ هفتم، انتشارات سمت، تهران.
۱۱. زیاری، کرامت‌اله، مهدنژاد، ح و پرهیز، ف، ۱۳۸۸، مبانی و تکنیک‌های برنامه‌ریزی شهری، چاپ اول، انتشارات دانشگاه بین‌المللی چاه بهار، تهران.
۱۲. سازمان مسکن و شهرسازی استان قم، ۱۳۷۷، مطالعه شاخص‌های مسکن، جمعیت، مهاجرت و حاشیه‌نشینی در شهرستان قم.
۱۳. شیعه، اسماعیل، ۱۳۸۰، مقدمه‌ای بر مبانی برنامه‌ریزی شهری، چاپ دهم، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
۱۴. عابدین‌درکوش، س، ۱۳۶۴، درآمدی بر اقتصاد شهری، چاپ اول، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
۱۵. فرید، یداله، ۱۳۶۸، جغرافیا و شهرشناسی، انتشارات دانشگاه تبریز.
۱۶. کفاشی، م، نوابخش، مهرداد و فتحی، سروش، ۱۳۸۷، حاشیه‌نشینی، چالش فراروی توسعه پایدار با تأکید بر شهر تهران، مجموعه مقاله مدیریت و برنامه‌ریزی شهری (۲)، انتشارات پژوهشکده تحقیقات استراتژی، تهران.
۱۷. کلارک، جان‌ای، ۱۳۸۳، اصول و مبانی جغرافیای جمعیت، ترجمه از مسعود مهدوی، چاپ ششم، نشر قومس، تهران.
۱۸. لیپست، س، هاج، ر، سایگل، پ، سینچکام، آو هیمن، ر، ۱۳۸۱، جامعه‌شناسی قشرها و نابرابری اجتماعی، ترجمه از جواد افشار کهن، نشر نیکا، تهران.
۱۹. مخبر، عباس، ۱۳۶۳، ابعاد اجتماعی مسکن، انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
۲۰. ملکی، س، ۱۳۸۲، بررسی نقش شاخص‌های اجتماعی در برنامه‌ریزی توسعه مسکن شهر ایلام، فصل‌نامه مسکن و انقلاب، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، شماره ۱۰۴.
۲۱. مهدی، علی، کریمی مهر، ب، ۱۳۸۶، بررسی حاشیه‌نشینی در شهرستان قم، پایان‌نامه دوره کارشناسی، رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه مازندران، بابل‌سر.
۲۲. مهندسین مشاور طرح و معماری، ۱۳۸۵، ستاد توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی استان قم، سازمان عمران و بهسازی شهری، مرحله اول، تهران.

23. Anklesaria, s., 2002, **improving urban shanty town**, architecture.

24. Arigoni, D., 2001, **Affordable Housing and Smart Growth Making the Connection**, National Neighborhood Coalition, Washington, D.C.2001.

25. 6th Annual Demographia International Housing Affordability Survey, 2020, **Ratings for Metropolitan Markets, Australia Republic of Canada**, Ireland, New Zealand, United States, United Kingdom.

26. Housing Quality Indicators, 2007, Version 4, April 2007.

27. Giok Ling Ooi & kai hong phua, 2008, **urbanization and slum formation**, Knowledge Network on Urban Settings Thematic, Paper 13, WHO Centre for Health Development.

28. Katukiza A.Y.M. Ronteltap, A.Oleja, C.B. Niwagaba, F.Kansiime, P.N.L. Lens., 2010, **Selection of sustainable sanitation technologies for urban slums**.

29. Lance W., 2007, **Action plan for the Nairobi slums** (www.WorldThinkTank.net).
30. Nijman, J., 2008, **Against the odds: Slum rehabilitation in neoliberal Mumbai**, www.elsevier.com/locate/cities, 73-85.
31. Rangwala, s.c., 1998, **Town planning charater publishing house, india** .
32. Rice, j., 2008, **the urbanization of poverty and urban slum prevalent E: the impact of the built environment on population environment on the population_level paterns of social well _being in the earthes development countriesu**, Research in the Sociology of Health Care , Volume 26 , 205-234.
33. Shuid, S., 2007, **Low medium cost housing in mala syia: issues and challenges**, Department of Urban and Regional Planning, Kulliyyah of Architecture and Environmental Design, International Islamic University Malaysia.
34. Taleshi, M., 2009, **Informal Settlements and Sustainable Urban Development Case Study: Metropolis of Mashhad in Northeastern of Iran**, World Applied Sciences Journal , IDOSI Publications World Applied Sciences Journal 7 (10): 1235-1238, 2009- .
35. Tsujita ,y., 2009, **deprivation of education in urban areas: a basic profile of slum children in delhi** , india. institute of developing economies. ide discussion paper: No. 199.

Archive of SID